

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Aralık / December / ديسمبر / 2019, 3: 7-35

Kûfe'de İrsâl ve Tedlîsin Çok Olmasının Gerekçeleri Üzerine

A Study of the Reasons for the Existence of a Large Number of İrsâl and Tadrîs in the Kûfa

بعض الأسباب التي اقتضت كثرة التدليس والإرسال في الكوفة

Veysel Özdemir

Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Malatya/Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Inonu University, Faculty of Theology, Malatya/Turkey
veysel.ozdemir@inonu.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6324-0675>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received Date: 11.01.2019

Kabul Tarihi / Accepted Date: 30.12.2019

Yayın Tarihi / Published Date: 31.12.2019

Yayın Sezonu / Publication Date Season: Aralık / December

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3595368>

Atıf / Citation / اقتباس : Özdemir, Veysel. "Kûfe'de İrsâl ve Tedlîsin Çok Olmasının Gerekçeleri Üzerine / A Study of the Reasons for the Existence of A Large Number of İrsâl and Tadrîs in the Kûfa". *HADITH* 3 (Aralık/December 2019): 7-35. doi.org/10.5281/zenodo.3595368.

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism has been detected.

انتحال: تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

web: <http://dergipark.gov.tr/hadith> | mailto: hadith.researches@gmail.com

Kûfe'de İrsâl ve Tedlîsin Çok Olmasının Gerekçeleri Üzerine

Doç.Dr. Veysel ÖZDEMİR

Anahtar Kelimeler:

ÖZ

Hadis

İrsâl

Mürsel

Tedlîs

Kûfe

İsnâd

Hadis rivâyet tarihinde sebepleri farklı birçok problem ortaya çıkmış ve bunların her biri çeşitli şekillerde isimlendirilmiştir. Bunlar içerisinde irsâl ve tedlîsin yeri başkadır. Çünkü bu problemlerin ortaya çıkışındaki sebepler bazen icbârîdir. Siyâsî, idârî, itikâdî ve sosyolojik faktörler bunlardan bazılarıdır. Tarihte bazı bölgeler hadis rivâyetinin merkezi konumunda olmuşlardır. Kûfe bunlardan birisidir ve uzun süre bu hüviyetini korumuştur. Ancak bölgenin özel yapısından dolayı irsâl ve tedlîs gibi hadisin isnâdını problemlile hale getiren rivâyet şekilleri, diğer bölgelere nazaran burada fazla görülmüştür. Makalede Kûfe'nin kuruluşundan, cazibe merkezi olmasını yitirdiği zamana kadar, yaklaşık ilk bir buçuk asırdaki özel yapısına sebebiyet veren yönleri ele alınarak; problemlile rivâyetlerin niçin burada yoğunlaştığı hakkında bir kanaat serdedilecektir.

A Study of the Reasons for the Existence of a Large Number of Irsâl and Tadrîs in the Kûfa

Keywords:

ABSTRACT

Hadîth

Irsâl

Mürsal

Tadrîs

Kûfa

İsnâd

In the history of hadith transmission many problems have been arisen and each of these are named in different ways. Among them, irsâl and tadrîs have a different position. The reasons for the emergence of these problems are sometimes obligatory. Political, administrative, theological and sociological factors are some of them. Throughout the history, some regions played a central role in hadith transmission. One of them was Kûfa which maintained its position for a long time. However, because of the special structure of the region, transmission forms that make hadith's isnad problematic such as irsâl and tadrîs, were more common there than other regions. In this article, from the foundation of Kûfa to the time it lost its center of attraction, the aspects that give rise to its special structure in the one and half century will be discussed; an understanding will be given as to why the problematic narrations are concentrated here.

EXTENDED ABSTRACT

A Study of the Reasons for the Existence of a Large Number of İrsāl and Tadmīs in the Kūfa

We know that hadith with an isnād had not been well established until the last quarter of the first century or even the second century. Nevertheless, it is a fact that it was asked about the isnad and scholars tried to be disciplined.

Kūfa has been a very valuable region in Islamic history in terms of both geographical and scientific activities. It is one of the main places where respectable ḥadīth scholars have lived and scholars from various regions of the world have come to receive the hadiths. However, because of the special structure of the region, transmission forms that make hadith's isnad problematic such as irsāl and tadmīs, are more common here than other regions.

İrsāl; "Refers to a report whose isnād is interrupted, meaning that among its narrators is one who did not hear it from the one whose name comes before his. But in most cases, what is described as mursal is the hadith which was referred to the Prophet by a Tābi'i (Successor) who did not hear it from the prophet (blessings and peace of Allah be upon him). Tadmīs means that "A person reports from his shaikh whom he met, what he did not hear from him, or from a contemporary of his whom he did not meet, in such a way as to create the impression that he heard the hadith in person."

Kūfa was founded during the time of caliphate of Omar, and the main aim of the establishment of the city was the military strategy and needs. It remains a fact that Kūfa was located on rich agricultural settlement and commercial routes led to a rapid increase in its population in a short time. In addition, following the caliph 'Alī b. Abī Ṭālib transferring the center of the government to Kūfa, the establishment of the Abbāsīd state there and the city served as the capital in the early periods and became the center of attraction; and various ethnic and religious members came and settled here. Many tribes most of whom were Iranian, Syrian, Chinese, Byzantine, Najran, Jewish and tribes from Hīre, and southern, northern and eastern Arab tribes settled here.

The city was also rich in sectarian differences. This was the center of many creed formations. The Khāridjites which emerged after the Battle of Şıffīn settled in Harūrā' near Kufe. This was the center of Shī'a. There were also followers of the Murdji'a, Mu'tazila, and Djabriyya Sunnis sectarian. It was also the center of the Ahl al-Ra'y.

In the first centuries, Kūfa witnessed rebellion and internal disorder against many central authorities. The cosmopolitan structure of the city consisting of various Arab tribes, including Bedouin-ḥadhāri in the south and in the north and Jewish and Christians, was influential. Its political structure considerably fluctuated and was in unstable state. So much so that since its inception, there had been numerous administrative changes that could be considered political instability. Already during the first six years of Caliph Omar, four governors, all of whom were renowned Companions,

were changed and the appointment of the fifth governor could not be realized due to the death of the caliph. This continued in the time of the subsequent caliphs. This instability directly affected the scientific and cultural life of the city.

During the Umayyad period, the Khāridjites made uprisings under the leadership of people like Farva b. Navfal (d. 41/661), Mostavrid b. ‘Ullafa (d. 43/663), Hayyān b. Zabyān (d. 58/677), Shabīb b. Yazīd (d. 77/696), Shavdhab (d. 101/720) and Dahhāk (d. 128/745). Again uprisings by the Shī’īs in Kūfa such as Hucr b. Adīy (d. 51/671) and Zayd b. ‘Ali (d. 122/739), the Tawwābūn movement initiated by a group of Kūfa, Abdullah b. Zubayr's surrendering governor of Kūfa, the two-year Mukhtār al-Thaḳafi rebellion and the rebellion of ‘Abdurrahmān b. Moḥammad b. al-Ash‘as (d. 85/704) against Kūfa governor al-Hadjdjādī b. Yūsuf were other striking incidents.

After the ‘Abbāsids came to power, one of the descendents of ‘Ali, Muḥammad ibn ‘Abd Allāh ibn al-Ḥasan al-Nafs al-Zakiyya (d. 145/763) rebelled. Finally, there was the rebellion of Ibn Ṭabāṭabā‘ī (d. 199/815).

This information shows that Kūfa had dramatic days from its foundation until the middle of the second century; the rebellions of different groups motivated by theological and political reasons caused the change of administration in Kūfa almost every year.

It is also known that during the reign of some of the Umayyads and ‘Abbāsids caliphs, there were repression in Kūfa and even this persecution. There are, of course, different reasons for these policies of oppression and persecution. However, the most important of these is to intimidate the opposition movements, to prevent their uprisings and to establish power.

Mu‘āwiya’s governor of Kūfa, al-Mughīra, during his nine years in the office, did not give any chance to the supporters of ‘Ali and Khāridjites. Whenever a few Khāridjites came together, he immediately arrested them. Ziyād, who followed him, continued the same attitude.

al-Hadjdjādī b. Yūsuf, who was the governor of Kūfa for twenty years, was harsh and cruel to the opponents of the Umayyads. al-Hadjdjādī even persecuted the Companions, and had thousands of people killed, sworn allegiance to him and treated those who returned from their oaths as apostate people.

In conclusion, many crises emerged as a result of political, administrative, theological and sectarian conflicts in Kūfa. These crises brought about oppression and oppression. In such an environment, it is natural that muḥaddiths protected themselves. In other words, it would be normal to ask to continue scientific studies without a side. This led to irsāl and tadrīs practices that disrupt the isnād.

ملخص موسع

بعض الأسباب التي اقتضت كثرة التدليس والإرسال في الكوفة

قد نعرف بأن سرد الروايات دون أن يُذكر أسانيدها كانت من الأمور المعتادة حتى العصر الثاني من الهجرة في الغالب؛ لعدم انتشار الأسانيد في ذلك الوقت، ومع ذلك في حقيقة الأمر كان الإسناد أمراً بدأ البحث فيها وقتئذ في المدينة.

كانت الكوفة في تاريخ الإسلام مدينة مهمة في مجال العلم والسياسة، وقد تخرج من مدارسها العلمية العميقة علماء كثر، وكانت أيضاً مهداً لعلم الحديث والمحدثين، لذا كثر الرحلة إليها من قبل العلماء من العالم الإسلامي جميعاً حتى يسمعوها ويأخذوا من أسانيد علماءها، ويمكننا أن نقول بأن الإرسال والتدليس اللذين يقدران في صحة الروايات قد كثر فيها أكثر من باقي المدن الإسلامية .

الإرسال؛ "هو قول التابعي: "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم " والتدليس هو؛ "بأن يروي الراوي الحديث عن شيخ شيخه ويسقط شيخه كأنه قد سمعه منه "

الكوفة مدينة أُسست في عهد الخليفة عمر بن الخطاب رضي الله عنه كمركز معسكر حاضرة في المنطقة من قبل سعد بن أبي وقاص كونهما مدينة منبته بكثرة الزراعات فيها وتعتبر مركزاً أصيلاً إستراتيجياً على طرق التجارة في الجغرافيا، وكل هذا كان سبباً لجلب الناس فيها حتى ازداد عدد سكانها أكثر مما سبق عندما نقل الخلافة إليها علي بن أبي طالب وبعده استمرت الخلافة فيها في أوائل أيام الدولة العباسية وأصبحت الكوفة مدينة جاذبة لأجناس مختلفة من الناس حتى استوطنت فيها العرب من جميع البلاد ومن إيران وسورية والصين والروم ونجران وبعض اليهود ومن هراة.

كانت مدينة الكوفة غنية من حيث المذاهب العقديّة المختلفة أيضاً حيث استوطنت الخوارج منطقة الحرورة قرب الكوفة بعد معركة صفين. وأصبحت مركزاً للشيعة كذلك. وتتضمن أيضاً المرجئة والمعتزلة والجبرية وأهل السنة وشهدت الكوفة في أوائل القرن الهجري أحداثاً وتطورات سياسية واضطرابات كثيرة وثورات داخلية مهمة في ذلك الزمن. وأثرت في ذلك الاضطرابات كثرة الخلافات الفكرية والسياسية بين قبائل العرب والموالي واليهود والنصارى. ولم تستقر فيها أمور السياسة زمناً طويلاً منذ تأسيسها في عهد عمر بن الخطاب. حتى في عهد عمر وحده قد تغير فيها

الولاية أربعة مرات خلال ستة أشهر. كلهم من مشاهير صحابة رسول الله صلى الله عليه وسلم. وعندما اقتضى الأمر تغيير الوالي الخامس كانت قد أتمته المنية ولم يتم، وهذه الاضطرابات السياسية قد أثرت على الساحة العلمية بلا شك. وفي عهد الأمويين قامت الخوارج على الدولة برئاسة فروة بن نوفل (ت. ٦١١/٤١) ومستورد بن علفة (ت. ٦٦٣/٤٣) وحيان بن ظبيان (ت. ٦٧٧/٥٨) وشيب بن يزيد (ت. ٦٩٦/٧٧) وشوذب (ت. ٧٢٠/١٠١) وضحاك (ت. ٧٤٥/١٢٨).

كذلك نرى هناك الاضطرابات السياسية والخروج على الدولة من قبل الشيعة برئاسة حجر بن عدي (ت. ٦٧١/٥١) و يزيد بن علي (ت. ٧٣٩/١٢٢) ودخول الوالي عبد الله بن الزبير واستيلائه على الكوفة، والفتن التي اشتعلت بالمختار الثقفي (ت. ٦٨٧/٦٧) واستمرت سنتين، وقيام حركة عبد الرحمن بن محمد بن الأشعث (ت. ٧٠٤/٨٥) على والي الكوفة حينئذ الحجاج.

وبعد أن أسست الدولة العباسية قامت حركة محمد بن عبد الله المهدي النفس الزكية (ت. ٧٦٣/١٤٥) من أولاد علي بن أبي طالب على الدولة، وأخيرا نرى الحركة التي قامت على الدولة فيها هي حركة ابن طبطبة (ت. ٨١٥/١٩٩).

وقطعا هذه الحركات والاضطرابات السياسية الداخلية في الكوفة، والثورات الفكرية والاختلافات العلمية العقدية فيها بكثرة؛ جعلت تغيير الولاية والمناصب السياسة فيها كل سنة من أول تأسيسها حتى منتصف القرن الثاني للهجرة.

ويُعلم من خلال التاريخ بأن الأمويين والعباسيين قد ظلموا الناس في الكوفة خاصة خلال وجودهم في السلطة ربما هناك تفاسير أخرى لهذه الاستبدادات من قبل السلطات لكن الأهم منها للضغط على المخالفين وتأصيلهم البتة والقضاء عليهم.

ولذا نرى والي معاوية فيها المغيرة بن شعبة في خلال بقاءه بولاية الكوفة لم يترك المجال للقيام على الدولة لا للخوارج ولا لشيعة علي حتى وصل الأمر إلى اعتقال من اجتمع من الخوارج في مجالس خاصة أو عامة لو عدد قليل. وكذلك فعل زياد فيها مثل ما فعل سلفه. وايضا الحجاج الذي بقي فيها قرابة عشرين سنة بالجور والتضييق على المخالفين لها. حتى قتل آلافا من الناس. وأجبر الناس على البيعة له ومن رفض البيعة حكم عليهم بالردة ثم بالقتل.

وأخيراً: هذه الاضطرابات والتنوعات في الساحة السياسية والإدارية والعقائدية والمذاهب المختلفة في الكوفة قد أدت إلى الأزمة والتضييق والضغطات على من في أرضها ومن الطبيعي تأثر من فيها بهذه التغلغات من العلماء والمحدثين، ولذا أخذوا حذرهم منها؛ حتى يسلموا من هذه الفتن القاضية. وكل هذا جعلهم يستمرون في نشر العلم دون أن يتدخلوا بالسياسة وأمور الدولة، وكذلك حتى يسلموا من بطشها. وكانت هذه من التدابير التي اتخذها العلماء من أجل ألا يقعوا في الفتن مما أوقعهم بالتدليس بالإرسال الذي يقدر في صحة الأسانيد والروايات.

الكلمات المفتاحية: الحديث، الإرسال، المرسل، التدليس، الكوفة، الإسناد

Giriş

Hicrî birinci asrın son çeyreğine hatta ikinci asra kadar isnâdlı rivâyet etme geleneğinin iyice yerleşmemiş olduğunu biliyoruz. Ama yine de isnâdın sorulduğu ve bunun disipline edilmeye çalışıldığı bir hakikattir. Nitekim İbn Abbâs'ın (ö. 68/688), hadîs rivâyet ederken Büşeyr b. Ka'b el-Adevî'ye (ö. ?) karşı gösterdiği tutum,¹ kibâru't-tâbiûnden Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729),² Ebu'l-Âliye el-Basrî (ö. 90/709),³ İbrahim en-Nehaî, Hasanu'l-Basrî (ö. 110/728)⁴ ve Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725)⁵ gibilerinin sözlerinden – ki bu konuyla ilgili rivâyetleri çoğaltabiliriz – artık onların zamanlarında isnâdın arandığı görülmektedir. Bu tarihlerden sonra ise isnâdın hadisin önemli bir parçası olduğu ve onsuz rivâyet edenlerin kınandığı hatta rivâyetlerinin alınmadığı da bilinmektedir. Nitekim Zührî'nin (ö. 124/742)⁶ ve ondan sonra gelen âlimlerin bu konudaki gayretleri zikredilmeye değerdir.⁷

Kûfe, İslâm tarihinde hem coğrafi olarak hem de ilmî faaliyetler açısından oldukça değerli bir bölge olmuştur. Şehir, ileride değinileceği üzere, stratejik konumu bir yana özellikle hicrî ikinci yüzyılın sonuna kadar burada üretilen bilgi bakımından Müslümanların önemli merkezlerinden biridir. Hadis ilmi açısından da önemli âlimlerin yaşadığı, dünyanın çeşitli bölgelerinden bu âlimlerin meclislerine katılıp, rivâyetlerini almak için hadis râvîlerinin rihleler yaptığı belli başlı yerlerden biridir. Aynı zamanda hadis rivâyetinde isnâd problemlerinin de en fazla görüldüğü bir yerdir.

Bu çalışmanın temel amacı Kûfe'de irsâl ve tedlisîn çok olmasının gerekçelerinden en önemlilerini tartışmak ve bu konuda bazı fikirler ileri sürmektir. Elbette ki Kûfe'de düzenli ve disiplinli hadis rivâyetleri büyük oranda sürmüştür. Ancak makalede biz daha çok isnâdı bozan durumlara odaklanacak ve Kûfe'nin daha ziyade hadis rivayet tarihindeki olumsuz yönlerine temas edeceğiz.

¹ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîh*, thk. Yâsir Hasen v.dğr. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2016), "Mukaddime", 7.

² "Önceleri isnâd sormazlardı. Ne zaman ki fitne vukû buldu, (hadîsi rivâyet ettiğimiz) râvîlerinizin isimlerini bize söyleyin' demeye başladılar. Böylelikle râvîler sünnet ehlinen iseler hadîsleri alınır, bid'at ehlinen iseler hadîsleri alınmaz oldu." Müslim, *Sahîh*, "Mukaddime", 5.

³ "Biz Basra'da Resulullah (s.a.s.)'in ashabından nakledilen rivâyetler işitirdik; Medine'ye gidip bizzat bunları ravilerinden semâ' etmeden rahat etmezdik" Ahmed b. Alî Ebû Bekr Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû İshâk İbrahim b. Mustafa (Mısır: Mektebetü İbni Abbâs, 2002), 2: 469; "Biz bir kişinin hadisini almak için geldiğimizde, onun namazına bakardık. Şayet namazı sâlih ise rivâyetini alır; kötüyse almazdık." Hasen b. Abdirrahmân er-Râmehurmûzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1971), 409.

⁴ "Âlimler, bir kişiden hadis alacağı zaman onun namazına ve genel durumuna bakarlardı." Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1952), 2: 16; Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman Dârîmî, *Sünen*, thk. 'Imadu't-Tayyâr ve 'Izzuddîn Dali (Beirut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2017), "İlim", 22.

⁵ "Durumu düzgün (sağlam) kişilerin rivâyetini al" Dârîmî, *Sünen*, "İlim", 22.

⁶ Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *Edebü'l-implâ ve'l-istimlâ*, thk. Max Weisweiller (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1981), 5-6.

⁷ Konuyla ilgili rivayetler ve bunların ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Abdulvahap Özsoy, *Hadis Tenkidi Sahâbe ve Tâbiûn Dönemi* (İstanbul: Beka Yayınları, 2016).

1. İrsâl ve Tedlîs Kavramlarının Tanımı

Salıvermek, serbest bırakmak, ihmal etmek, göndermek, sözü bağlamak⁸ gibi anlamlara gelen irsâl kelimesinden türeyen mürsel kavramı hadis ilminde; “İsnadında Rasûlullâh (s.a.s.) ile tâbiûn arasındaki râvîsi düşen hadis” olarak tanımlanmaktadır.⁹ Tabi bu tanım, mürsel hadisin oturmuş ve daha sonraki dönemlerde üzerinde ittifak edilmiş şeklindedir. Aslında ilk dönemlerde mürsel kavramı hadisçiler ve özellikle de fakihler arasında “Senedinde râvî düşmesi bulunan hadis” anlamında da kullanılmaktaydı.¹⁰ Mürsel hadisin tanımına yüklenen anlamlar ile ilgili tartışmaları bir yana bırakarak¹¹ bu çalışmada; “Tâbiûnun ‘Kâle Rasûlullâh’ diyerek Hz. Peygamber’den rivâyet ettiği hadis”¹² veyahut ilk tabakalarda özellikle de tâbiûnun likâsı ve semâ’ı olmadığı kişiden naklettiği hadis şeklindeki tanımlardan hareket edeceğiz.

Tedlîs’e gelince, kelime anlamı; kusurun ve ayıbın gizlenmesidir.¹³ Hadis usûlünde isnâd ve şuyûh olmak üzere başlıca iki kısımda incelenir. İsnâd tedlîsinin klasik hadis usûlü edebiyatında farklı tanımları olsa da bunların hepsini birleştirecek şekilde; “Bir râvînin mülâkî olup semâ’ı olmadığı veya mu’âsir olup mülâkî olmadığı ya da semâ’ı bulunan bir şeyhten işitmediği bir hadîsi işitmiş izlenimi vererek rivâyet etmesi” gibi geniş bir tanımla yapılabilir.¹⁴ Şuyûh tedlîsi ise; “Bir râvînin rivâyet ettiği şeyhini tanınmaması için bilinmeyen bir isim, künye, nisbe veya sıfatı ile zikretmesi” demektir.¹⁵ Bu iki tedlîs türünün ortak noktası ise râvînin rivâyet ederken hadisi aldığı kişinin adını gizleyerek zikretmemesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu iki rivâyet kusurunun diğer bölgelere oranla Kûfe’de oldukça fazla görüldüğünü söyleyebiliriz. Nitekim tedlîs hakkında yapmış olduğumuz bir çalışmada buradaki râvîlerin diğer bölgelere oranla daha fazla tedlîs yaptığı¹⁶ ilginç bir sonuç çıkmıştı. Buna göre İbn Hacer el-Askalânî’nin (ö. 852/1449) müdellis râvîleri bir araya getirdiği *Tabakâtu’l-Müdellisîn* adlı eserindeki 152 râvînin yaşadıkları bölgeler şöyledir:¹⁷

⁸ Cemaluddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 11: 285.

⁹ Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nisâbü’rî, *Ma’rifetu ’ulumi’l-hadîs*, thk. Ma’zem Huseyn (Beyrut: Dâru İhyai’l-‘Ulûm, 1998), 67; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetu’n-nazar fi tavdîhi nuhbeti’l-fiker*, thk. Nûruddîn ’Itr (Dimaşk: Matba’atu’s-Sabâh, 2000), 82.

¹⁰ Osman b. Abdirrahman İbnu’s-Salâh, *’Ulûmu’l-hadîs*, thk. Nûruddîn ’Itr (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1998), 52-53.

¹¹ Mürsel hadisin tanımları ile ilgili bkz. Selahattin Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 63-65.

¹² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi’r-rivâye*, 2: 435; İbnu’s-Salâh, *’Ulûmu’l-hadîs*, 51.

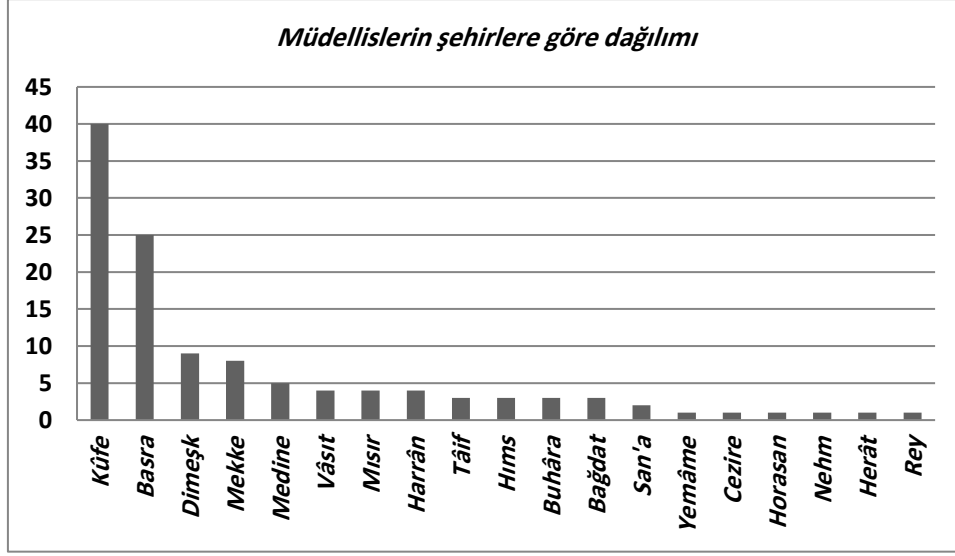
¹³ Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğâ*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1998), 1: 394; Ebû’s-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed İbnu’l-Esîr el-Cezerî İbnu’l-Esîr el-Cezerî, *en-Nihâye fi ğarîbi’l-hadîs ve’l-eser*, thk. Ebû Abdirrahman Salâh b. Muhammed b. Avîda (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2002), 2: 121.

¹⁴ Veysel Özdemir, *Tedlis Değerlendirmelerinde Usul* (Ankara: İlahiyat, 2014), 40.

¹⁵ İbnu’s-Salâh, *’Ulûmu’l-hadîs*, 73-74.

¹⁶ Özdemir, *Tedlis Değerlendirmelerinde Usul*, 235-238.

¹⁷ Özdemir, *Tedlis Değerlendirmelerinde Usul*, 238.

Tedlsin yaygın olduğu Kfe'de irslin de yaygın olduğunu düŐünmekteyiz. Çünkü tedls muhaddislerce irsle göre daha kötü olarak görülmekteydi.¹⁸ Ayıplanan bu bilinçli gizleme uygulamasının yaygın olduğu bir yerde, ona göre daha hafif bir kusur olan bir rivyet probleminin – en azından – onun kadar yaygın olması beklenir. Zira irslde, isnddan rv düşürülmesi kolaylıkla tespit edilmekteydi. Ayrıca Eb Hanfe (. 150/767) ve 'Irak ehlinin mürsel hadislerle ihticc etmede bir sorun görmediği ayrıca bilinen bir husustur.¹⁹ Alkame b. Kays (. 62/681), Mesrk b. el-Ecda' (. 63/682),²⁰ Eb Vil Őakk b. Seleme el-Esed (. 82/701),²¹ Abdurrahmn b. Eb Leyl (. 83/702),²² Sad b. Cübeyr (. 94/713),²³ İbrahim en-Neha' (. 96/714),²⁴ Kays b. Eb Hzim (. 97/715),²⁵ 'mir eŐ-Őa'b (. 104/722),²⁶ Ebu İŐhak es-Sebi' (. 127/745),²⁷ Süleyman b. Mihrn el-'Ameş (. 148/765)²⁸ Sfyn es-Sevr (. 161/778)²⁹ ve daha birçok meŐhr Kfeli tbin ve etbu't-tbinin önde gelen

¹⁸ Mesela Avf b. Eb Cemle el-Arb (. 146-147); "Tedls kizbidir" demiŐtir. Eb Ahmed Abdullah İbn 'Adiy, *el-Kmil fi du'efi'rricl*, thk. dil Ahmed Abdulmevcd ve Ali Muhammed Muavved (Beyrut: Dru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 1: 106-107; Aynı Şekilde Cerr b. Hzim (. 170); "Tedlsin en kötüsü, rvnin insanlara işitmediği halde işitmiş gibi göstermesidir." demiŐtir. Hatb el-Bađdd, *el-Kifye fi ilmi'r-rivye*, 2: 368; Yine Mis'ar b. Kidm (. 153-155) "Tedls düŐük ahlkllıktır." demiŐ, Őu'be b. el-Haccc (. 160) ise "Tedls yalanın kardeŐidir." demiŐtir. Hatb el-Bađdd, *el-Kifye fi ilmi'r-rivye*, 1: 107.

¹⁹ Hatb el-Bađdd, *el-Kifye fi ilmi'r-rivye*, 2: 435.

²⁰ Salahuddn Eb Sa'd b. Hall el-'Ali, *Cmi'u't-tahsl fi ahkmi'l-mersl*, thk. Hamd Abdulmecd es-Selefi (Beyrut: 'lemu'l-Kutub, 2005), 277.

²¹ el-'Ali, *Cmi'u't-tahsl fi ahkmi'l-mersl*, 197.

²² el-'Ali, *Cmi'u't-tahsl fi ahkmi'l-mersl*, 226.

²³ el-'Ali, *Cmi'u't-tahsl fi ahkmi'l-mersl*, 182.

²⁴ el-'Ali, *Cmi'u't-tahsl fi ahkmi'l-mersl*, 141-142.

²⁵ el-'Ali, *Cmi'u't-tahsl fi ahkmi'l-mersl*, 257.

²⁶ el-'Ali, *Cmi'u't-tahsl fi ahkmi'l-mersl*, 204.

²⁷ el-'Ali, *Cmi'u't-tahsl fi ahkmi'l-mersl*, 245.

²⁸ el-'Ali, *Cmi'u't-tahsl fi ahkmi'l-mersl*, 181.

²⁹ Süleyman b. el-EŐ'as Ebu Dvud, *Rislet Eb Dvud il ehl-i Mekke*, thk. Muhammed Ltfi es-Sabbđ (Beyrut: el-Mektebetül-İslm, 1405), 25; el-'Ali, *Cmi'u't-tahsl fi ahkmi'l-mersl*, 249.

muhaddislerinin hadiste irsâl yaptıkları belirtilmektedir. Bu muhaddislerin arasında Ebû İshâk es-Sebî'î, el-'Ameş ve Süfyân es-Sevrî gibi Ali b. el-Medî'nin belirtmiş olduğu Kûfe'nin medâru'l-hadîs'i³⁰ yani isnâdların kendisinde toplandığı hadisçiler olması dikkate değer bir durumdur.

2. Kûfe'de İrsâl ve Tedlîsin Çok Olmasını Doğuran Sebepler

Yukarıda da belirtildiği üzere; irsâl ile tedlîs, râvînin isnâda muhâlif olarak yaptığı bilinçli iki rivâyet kusurudur. İrsâl, açık/belirgin iken; tedlîs gizlidir. Bu iki kusur yapısal bakımdan birbirlerinden farklı olmakla beraber yapılış amaçları itibariyle umumiyetle aynıdır. Çünkü ikisinde de isnâddan râvî düşürülmesi vardır. Isnâdı bozan bu iki kusurun râvîlerce yapılmasının elbette birçok sebebi vardır. Son dönemlerde yapılmış birçok çalışmada bunlara değinilmiştir. Özellikle Türkiye'de yapılmış iki çalışmada her iki kavram müstakil olarak ele alınmış, bu problemlerin yapılış gerekçeleri de belirtilmiştir. Bu çalışmalar özelinde irsâl ve tedlîsin yapılış gerekçeleri şöyledir:

2.1. İrsâlin yapılış gerekçeleri

Hadis nakledilirken uzatma ve biktırmaktan kaçınma, muhataplarının bilmesinden dolayı isnâdın zikredilmemesi, Hz. Peygamber zamanına yakın oluştan dolayı isnâda gerek duyulmaması, tâbiûn zamanında hadis rivâyet usûlünün sabit ve zabtedilmiş kaideleri olmaması, rivâyetin meşhûr ve râvîlerinin çok olmasından dolayı isnâdının zikredilmemesi, isnâddaki bir takım şahısların isminin zikredilmesinin idarecilerin veya muhâliflerin nefretine yol açması, hafıza zayıflığından dolayı isnâdın unutulması, sahîfe ve cüzlerden doğrudan rivâyet edilmesi, meşhûr kişilerden rivâyetle iftihar edilmesi, kendisinden yaşça küçük kimseden rivâyet etmeyi kendisine yakıştıramadığı ve za'afını örtbas etmek için mervî anh'ın gizlenmesi, âdil olduklarından dolayı sahâbenin ayrıca adının zikredilmeye gerek duyulmaması.³¹

2.1. Tedlîsin yapılış gerekçeleri

Zayıf olan şeyhin gizlenmesi, hadis imamlarını koruma düşüncesi, yazılı nüshalardan rivâyet edilmesinin hoş görülmemesi, mervî anh hayatta iken ondan rivâyet edilmemesi, âli isnâda verilen aşırı önem, dikkatsizlik, edâ kriterlerine önem vermeme, rivâyet bilgisinin çok olduğunu gösterme, mervî anh'ın yaşının küçük olması, mervî anh'ın uzun ömürlü olması, hafıza bozukluğu ve ihtilât, sosyal, siyasal ve mezhepsel baskı.³²

Zikredilen bu gerekçeler içerisinde iki kavramın kesiştiği bazı noktalar bulunmaktadır. Ancak bu gerekçeler, hadis rivâyetinin olduğu neredeyse tüm bölgeler için aynıdır. Kûfe'de bu iki isnâd probleminin diğer bölgelerden fazla olması, oraya özel birtakım gerekçelerin olduğunu

³⁰ Ali b. el-Medî'nî, *el-'İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Ebu Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2005), 59-61.

³¹ Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, 78-82.

³² Özdemir, *Tedlis Değerlendirmelerinde Usul*, 51-70.

düşündürmektedir. Bunu tespit edebilmek için oranın rivâyet kültürüne etki eden faktörleri tekrar gözden geçirmekte fayda vardır. Buna göre Kûfe’de mezkûr iki problemin yaygın olduğu zamanlardaki sosyolojik, idârî ve siyâsî arka plana bakmak gerekmektedir. Üzerinde yoğunlaşacağımız zaman dilimi; Kûfe’nin kuruluşundan hicrî ikinci yüzyılın ikinci yarısına kadardır. Her ne kadar bu problemler ilk yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladıysa da Kûfe’de oluşan zemini göstermesi bakımından kuruluşuna kadar geri gitmemiz gerekmektedir.

3. Kûfe, Tarihi ve Sosyal Yapısı³³

3.1. Kuruluşu

Kûfe, Hz. Ömer (ö. 23/644) zamanında kurulmuş bir şehirdir ve bu şehrin kurulmasında temel sâik; askeri strateji ve ihtiyaçlardır. Hz. Ömer’in Irak üzerine gönderdiği Sa’d b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675) komutasındaki ordu, Sâsânîleri önce Kâdisiye’de (14/635)³⁴ daha sonra başkentleri olan Medâin (16/637)³⁵ ve Celûlâ’da³⁶ mağlubiyete uğratmış, Hulvân’ı da (17/638)³⁷ barış yolu ile teslim alarak buraları İslâm Devleti’nin topraklarına katmışlardı. Halife Hz. Ömer, uzun müddet süren bu savaşlar sonunda İslam ordusunun biraz dinlenmesi için Sâsânîlere yakın ve stratejik konumda, üs niteliğinde bir şehir kurulmasını istemişti.³⁸ Aslında Müslümanlar Medâin’i ele geçirince buraya yerleşmişlerdi. Ancak oranın iklimi ve coğrafî koşulları zorlu olunca daha uygun bir bölge araştırıldı ve Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın öncülüğünde yeni bir şehir kuruldu. Adı Kûfe olan bu şehir; Babil harabelerinin güneyinde, Fırat’ın batı kenarında, Necef ile Kербela arasında, Hire'nin 5 km. kuzeyinde; Bağdat'tan 170 km.

³³ Kûfe özelinde yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Bunlar arasında, yazımın özellikle de Kûfe’nin tarihi ile ilgili kısımlarında büyük oranda istifade ettiğim Sayın Kahraman’ın çalışmasını takdirle zikretmek istiyorum. Hüseyin Kahraman, *Kûfe’de Hadis İlk Üç Asır* (Bursa: Emin Yayınları, 2006); Ayrıca Söylemez ve Kudât’ın çalışmaları da zikre değerlidir. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu, 2015); Şeref Mahmûd Muhammed Selmân Kudât, *Medresetü’l-hadîs fi’l-Kûfe* (Doktora Tezi, el-Ezher Üniversitesi, 1980).

³⁴ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk* (Beyrut: Dâru’t-Turâs, 1387), 3: 479-579; Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. el-Esîr el-Cezerî İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, thk. Ömer Abdusselaâm Tedmurî (Beyrut: Dâri’l-Kitâbi’l-Arabî, 1997), 2: 287-311; Hayrettin Yücesoy, “Kâdisiye Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 136-137.

³⁵ Ebü’l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye* (Dâru’l-Fikr, 1986), 7: 64-69; Casim Avcı, “Medâin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 289.

³⁶ Bağdat’ın bir nahiyesidir. Dicle nehrinin doğu tarafında aynı adı taşıyan ırmağın kenarında, Sevâd ile İran arasında ve Horasan yolu üzerinde bulunmaktaydı. Medâin’den yaklaşık 180 km. uzaklıktadır. Mustafa Fayda, “Celûlâ Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 272; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 2: 156; Celûlâ savaşı ile ilgili bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 7: 69-71.

³⁷ Bağdat’ın 190 km. kuzeydoğusunda Bağdat-Horasan yolu üzerindeki Kasrîşîrin ile Kirind arasında ve Diyâle nehrinin kollarından Hulvançay’ın (Hulvân-rûd) sol kıyısında yer almaktadır. Tahsin Yazıcı, “Hulvân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 345; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 2: 290; Şehrin alınması ile ilgili bkz. Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Fütûhu’l-büldân* (Beyrut: Mektebetü’l-Hilâl, 1988), 295; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 7: 71.

³⁸ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş (İstanbul: Kayihan Yayınları, 1991), 1: 284.

uzaklıktadır.³⁹ Zaten Kâdisiye savaşı bu yeni kurulan kentin 30 km. güneyinde yaşanmıştı.⁴⁰ Kuruluş tarihi ile ilgili hicrî 14-19 yılları gösterilmektedir. Ancak az önce verdiğimiz gelişmelerin kronolojisinden, hicrî 17'de olması daha makuldür.

Kûfe, yukarıda da geçtiği üzere, askerî amaçlı bir uç üs olmak üzere tasarlanmıştır. Çünkü cihada katılmak amacıyla devletin merkezi olan Medîne'den hareket eden mücahitler yorulmakta ve dinlenmeye ihtiyaç duymaktaydılar.⁴¹ Ayrıca Sâsânîlerin geriledikleri noktaya iyice yakın bir mevkide bulunulması, savaş hazırlıkları ve geri hizmetin burada kusursuzca yapılması anlamına da gelmekteydi.

3.2. Sosyolojik ve Demografik Yapısı

Asıl amacı bölgedeki askerî harekâtların sevk ve idaresi için stratejik bir mevki olan Kûfe'nin zengin tarım havzaları ve ticarî güzergâhların üzerinde bulunması, nüfusunun kısa zamanda artmasına sebep olmuştur. Hz. Ali'nin (ö. 40/661) devletin merkezini buraya taşıması, Abbâsî devletinin yine burada kurulup ilk dönemlerinde başkent olarak kullanılması, Kûfe'nin cazibe merkezi olmasına katkıda bulunmuş, çeşitli etnik kökenliler ve din mensupları buraya gelip yerleşmiştir.⁴²

Taberî'nin bildirdiğine göre Kûfe'nin ilk sakinleri; Hemdân, Becîle, Temîm, Tağlib, Esed, Nah', Kinde, Ezd, Müzeyne, Âmir, Bicâle, Cedîle ve Cüheyne gibi çok çeşitli Arap kabilelerinden oluşmaktaydı.⁴³ Nüfusu ile ilgili sarih bir bilgi bulunmamakla birlikte Kûfe'nin merkezine yapılan mescidin Hz. Ömer'in emriyle 40.000 kişilik olması,⁴⁴ kuruluş yıllarındaki nüfusu hakkında bize bir bilgi vermektedir. Bununla birlikte Kûfe'nin zaman içerisinde artan câzibesıyla Emevîler devrinin valisi Ziyâd b. Ebîhi'nin zamanında divan kayıtlarına 60.000 savaççı ve 80.000 kişi de bunların aile efradı işlenmiştir. Gayr-ı müslimlerin kaydının tutulmadığı da göz önünde bulundurulursa, bu sayının daha da yükseleceği âşikardır. Ayrıca Kûfe'de Emevîlerin sonu olan hicrî ikinci asrın ilk çeyreğinin bitimine doğru 300.000-350.000 kişinin yaşadığı sanılmaktadır.⁴⁵

Kûfe'nin kısa bir zaman içinde cazibe merkezi haline gelmesi, civardaki kentlerden buraya göç edilmesine yol açmıştır. Önceleri gözde kentlerden olan Hire ve Bâbil'den İranlılar (Farslılar ile Deylemliler) ve Hristiyan Bizanslılardan buraya göçenler olmuştur. Şehrin kuruluşunda devlet tarafından Yahûdîlerin farklı bölgelere yerleştirilmesi politikasıyla onların da iskân ettirildikleri

³⁹ Casim Avcı, "Kûfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 339; Ayrıca bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4: 490-91.

⁴⁰ Yücesoy, "Kâdisiye Savaşı", 24: 136.

⁴¹ Kahraman, *Kûfe'de Hadis İlk Üç Asır*, 7.

⁴² Avcı, "Kûfe", 26: 339.

⁴³ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülâk*, 4: 45.

⁴⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4: 491.

⁴⁵ Avcı, "Kûfe", 26: 339-340.

belirtilmiştir.⁴⁶ Emevîler dönemi ile sınırlandırılmış (41/661-132/750) bir çalışmada, Kûfe’de yaşayan çeşitli etnik ve dini kimlik sahipleri şunlardır:

Güney Araplarından; Bârik, Becîle Eş’ar, Ezd, Hadramevt, Has’am, Hemdân, Himyer, Kinde, Kudâ’â, Mezhic, Nahd, Tay kabileleri.

Kuzey Araplarından; Kureyş, Kinâne Esed, Müzeyne, Kays Aylân kabileleri.

Doğu Araplarından; Rebî’a, İyâd, Temîm kabileleri.

Arap veya İslam dışı unsurlar ise; İranlılar (Deylemliler ve Farslılar), Suriyeliler, Çinliler, Bizanslılar, Necranlılar, Yahûdîler, Hîreliler.⁴⁷

Bu bilgilerden hareketle Kûfe’nin yeni bir şehir olmasına rağmen kısa zamanda insanların gelip gittiği, içerisinde farklı ırk, kültür ve din mensuplarının bulunduğu büyük bir kente dönüştüğünü kolaylıkla söyleyebiliriz.

3.3. İtikâdî/Mezhepsel Yapısı

Yukarıda da bahsedildiği üzere Kûfe oldukça zengin, etnik, kültürel ve dinî bir yapıya sahipti. Şehirdeki ana unsur olan Araplarla birlikte İran, Bizans, Suriye, Çin kökenli etnik unsurlar ile Müslüman, Hristiyan, Yahûdî ve daha başka din mensuplarının bulunduğu kozmopolit bir yapısı vardı. Öyle ki şehrin kurucu valisi Sa’d, Arap, İranlı, Yahûdî ve Hristiyanlardan müteşekkil bir grup tarafından şikâyet edilmesi sonucunda halife tarafından görevden alınmıştı.⁴⁸

Şehir mezhepsel açıdan da zengindi. Birçok itikâdî oluşumun merkezi burası idi. Sıffin savaşı sonrası hakem olayını kabul etmesinden dolayı Hz. Ali’nin ordusundan ayrılanların başını çektiği grup, Kûfe yakınlarındaki Harûrâ’ya yerleşmişlerdi.⁴⁹ İleride bahsedileceği üzere, Hz. Ali başta olmak üzere, Emevîler ve Abbâsîler bu mezhep mensuplarının ayaklanmalarıyla çok defa karşı karşıya kalmışlardır.

Hâricîler gibi Şîa’nın da merkezlerinden birisi Kûfe’dir. Nitekim Yezîd b. Mu’âviye’nin (ö. 64/683) halifelğe geçmesiyle birlikte Kûfeliler Hz. Hüseyin’i Yezîd’e karşı ayaklanmak üzere başlarına geçmesi için davet etmişlerdi. Hz. Hüseyin bu davete olumlu yanıt vererek yola çıkmış, Kerbelâ’da meş’um olay (61/681) gerçekleşmişti. Bu tarihten sonra Emevîlere karşı Hz. Hüseyin’in intikamını almak, Hz. Ali ve onun soyunun haklarını aramak ve onlara yardım etmek anlamına gelen Şîa’ya⁵⁰ gönül verenler “Tevvâbûn” hareketi başta olmak üzere birçok kez ayaklanmalarda bulunmuştur.

⁴⁶ Nuh Arslantaş, *Emevîler Döneminde Yahudiler* (İstanbul: Gökkuşbe Yayınları, 2005), 67.

⁴⁷ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 108-180.

⁴⁸ Karl Wilhelm Zetterstéén, “Sa’d b. Abi Vakkâs”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, t.y.), 10: 19.

⁴⁹ Ethem Ruhi Fıçlalı, “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 169-170.

⁵⁰ Ethem Ruhi Fıçlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1993), 118.

Hız. Osman ve Ali başta olmak üzere, büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakıp, mânevî sorumlulukları hakkında fikir beyan etmekten kaçınanlar⁵¹ olarak isimlendirilen Mürcîilerin Kûfe'de önemli bir varlıklarının olduğunu da söyleyebiliriz.⁵² Nitekim iktidarın baskısı ile bunların karşısındaki muhalefetten bunalan Kûfelilerin Mürcie'yi tercih etmeleri tabii bir sonuçtur. Aynı şekilde Mu'tezile ve Cebrîyye mezhebinde olanlar da bulunmaktaydı.⁵³ İtikâdî mezhepler içerisinde ana yapı olan Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olanların varlığını söylemek ise zaidir. Amelî mezheplerin birçoğu her yerde olduğu gibi burada da bulunmaktadır. Ancak Kûfe, ehl-i rey'in neredeyse kalesi gibidir. Rey geleneği buraya Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Ali (ö. 40/661) ve özellikle Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) gibi sahâbîlerle girmiş, onlardan Alkame b. Kays (ö. 62/682) ve Esved b. Yezîd (ö. 75/694), onlardan ise İbrâhim en-Neha'î (ö. 96/714), ondan ise Hammâd b. Ebû Süleymân (ö. 120/738), ondan da Ebû Hanîfe'ye intikal etmiş, Ebû Hanîfe ile sistematikleşerek öğrencileri tarafından bu gelenek devam ettirilmiştir.

3.4. Siyâsî ve İdârî Tarihi

Kûfe, ilk yüzyıllarda çok sayıda merkezi otoriteye isyan ve iç karışıklıklara sahne olmuştur. Şehrin, aralarında rekabet bulunan bedevî-hadarî, güneyli-kuzeyli olmak üzere çeşitli Arap kabilelerinden, mevâlî, Yahûdî ve Hristiyanlardan oluşan kozmopolit yapısı bunda etkili olmuştur.⁵⁴ Bu ve aşağıda detaylarına değineceğimiz sebeplerden dolayı siyâsî yapısının epeyce dalgalandığı, istikrarlı bir durum içerisinde olmadığı bir vakiydir. Bu istikrarsızlık kentteki ilim ve kültür hayatını doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla şehrin siyâsî ve idârî tarihine muhtasar bir şekilde göz atmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Kûfe'nin kurucu valisinin Sa'd b. Ebi Vakkâs olduğunu daha önce zikretmiştik. Sa'd'ın göreve gelmesinden az bir zaman sonra Kûfeliler'den bir grubun halife Hz. Ömer'e gelerek Sa'd'ı şikâyet etmeleri üzerine, halife onu azlederek yerine Ammâr b. Yâsir'i (ö. 37/657) atamıştır (21/642).⁵⁵ Kûfeliler çok kısa bir süre sonra Ammâr'ı da "güvenilmez olduğu, siyaseti bilmediği ve valilik yapamadığı" gibi sebeplerle halifeye şikâyet etmiş; Hz. Ömer, Ammâr'ı da azlederek, Kûfelilerin teklif ettikleri Ebû Musa el-Eş'arî'yi (ö. 42/662-63) valilik görevine getirmiştir (22/643).⁵⁶ Bir yıl sonra Kûfeliler Ebû Musa'yı da şikâyet edip alınmasını isteyince, Hz. Ömer onun yerine Muğre b. Şu'be'yi

⁵¹ Sönmez Kutlu, "Mürcie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32: 41; Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, trc. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.), 148-150; Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2017), 178.

⁵² Kahraman, *Kûfe'de Hadis İlk Üç Asır*, 181-182.

⁵³ Kahraman, *Kûfe'de Hadis İlk Üç Asır*, 176-185.

⁵⁴ Avcı, "Kûfe", 26: 340.

⁵⁵ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 4: 144; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 401.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 413.

atamıştır (23/644).⁵⁷ Hz. Ömer, tekrar Sa'd'ı valiliğe getirmeyi arzu etmişse de ömrünün kifayet edemeyeceğini anlayınca, bunu Hz. Osman'a vasiyet etmiştir.

Hz. Ömer suikast sonucu ölünce, yerine geçen Hz. Osman, onun vasiyetini uygulamaya koyup Muğîre'yi azletmiş, yerine Sa'd'ı buraya vali olarak tayin etmiştir (24/645).⁵⁸ Ancak Sa'd malî konuda, beytü'l-mal sorumlusu Abdullah b. Mes'ûd ile (ö. 32/653) anlaşmazlığa düşüp, halk da bunların arkasında ikiye bölününce, halife Sa'd'ı görevinden alarak yerine 25 yaşındaki üvey kardeşi Velîd b. Ukbe'yi (ö. 61/681)⁵⁹ atamıştır (25-26/646-47).⁶⁰ Beş yıl sonra içki içtiği suçlamasıyla halifeye şikâyet edilince, Hz. Osman tarafından azledilip yerine Sa'îd b. el-'Âs (ö. 59/679) getirilmiştir (30/651).⁶¹ Sa'îd göreve geldikten sonra şehrin ilk yerleşenleri olan fâtihtlerini, sonradan yerleşip fetihlere katılmayanlara nispetle daha etkin kılmaya çalışınca, kendisine karşı muhalefet cephesi oluşmaya başladı. Bu muhalefet hareketin liderliğini yapan Mâlik b. Hâris el-Eşter (ö. 37/657) isyan çıkararak görev için Medine'ye gitmiş olan valinin tekrar şehre girmesine engel olmuştur. Bunun üzerine Hz. Osman, Sa'îd'in yerine, muhâlefet hareketinin talep ettiği Ebû Musa el-Eş'arî'yi (ö. 42/663) vali olarak görevlendirmiştir.⁶²

Hz. Osman'ın öldürülmesinden (35/655) sonra halife seçilen Hz. Ali, Kûfe'ye Ebû Musa'nın yerine 'Umâre b. Şihâb'ı (ö. ?) atamışsa da Kûfeliler onu şehre sokmamış, hatta geceye kalırsa boynunu vurmakla tehdit etmişlerdir. Bunun üzerine 'Umâre geri dönmüş, Hz. Ali de mecburen Ebû Musa el-Eş'arî'nin valiliğini devam ettirmiştir (36/656).⁶³ Daha sonra Ebû Musa el-Eş'arî, Hz. Ali'nin Cemel Savaşı için Kûfe'den asker istemesi talebine olumlu yanıt vermeyip tarafsız kaldığı için Hz. Ali tarafından azledilerek yerine Karaza b. Ka'b (ö. 41/661) atanmıştır (36/656).⁶⁴ Cemel Savaşı, Hz. Ali'nin lehine sonuçlanınca devletin başkenti buraya taşınmıştır.

Hz. Ali'nin İbn Mülcem tarafından şehit edilmesinden (40/661)⁶⁵ sonra Kûfeliler Hz. Hasan'a biat etmişlerdi.⁶⁶ Ancak Hz. Hasan, Kûfelilerin Mu'âviye'nin (ö. 60/680) muhâlefeti karşısında kendisine itaat etmeyeceklerini anlayınca halifelik iddiasını Mu'âviye'ye anlaşma yoluyla devretmiştir. Mu'âviye devletin tek halifesi olarak kalınca yönetim merkezi Dımaşk'a geçmiştir. Mu'âviye, Kûfe'ye önce Abdullah b. 'Amr'ı (ö. 65/685) atamış (41/661), kısa bir süre sonra onu görevden alarak yerine

⁵⁷ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 4: 144; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 402.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 453.

⁵⁹ Mehmet Efendioğlu, "Velîd b. Ukbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 35.

⁶⁰ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 4: 251-252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 456-457.

⁶¹ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 4: 271; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 477.

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 520.

⁶³ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 4: 442-443.

⁶⁴ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 4: 499; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 616.

⁶⁵ Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Üsre, 2002), 3: 31-35.

⁶⁶ İbn Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, 6: 379; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 5.

Muğîre b. Şu'be'yi atamıştır (42/662).⁶⁷ Muğîre vefat edince (50/670) yerine Ziyâd b. Ebîh'i (ö. 53/673) atamıştır.⁶⁸ Onun da vefat etmesiyle sırasıyla Abdullah b. Hâlid b. Esîd (ö. ?); 53-55 (673-675),⁶⁹ Dahhâk b. Kays (ö. 64/684); 55-58 (675-678),⁷⁰ İbn Ümmî'l-Hakem Abdurrahman b. Abdillâh es-Sekafî (ö. 66/686); 58-59 (678-679)⁷¹, Nu'mân b. Beşîr (ö. 64/684); 59-60 (679/680)⁷² yılları arasında valilik yapmışlardır. Mu'âviye'nin vefatından sonra oğlu Yezîd (ö. 64/683), Nu'mân'ı azlederek buraya Ubeydullah b. Ziyâd'ı (ö. 67/686) atamıştır (60/680).⁷³ Yezîd ölünce Kûfe, Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) halifeliği altına girmiştir. Kûfeliler Yezîd'in valisi Ubeydullah'ın vekilini şehirden çıkarmışlardır. Abdullah da Kûfe'ye Abdullah b. Yezîd el-Ensârî'yi (ö. 69/688) atamıştır (64/683).⁷⁴ Daha sonra Abdullah'ı azlederek yerine Abdullah b. Mutî'i (ö. 74/693) atamıştır (65/684).⁷⁵ İbn Mutî bir sene sonra Kûfe'de isyan çıkararak halkı Hz. Ali'nin oğlu olan Muhammed b. Hanefiyye'ye biata davet eden Muhtâr es-Sekafî tarafından Kûfe'den çıkarılmış,⁷⁶ böylelikle şehir Muhtar'ın eline geçmiştir. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) Muhtar'ı öldürmesi üzerine Kûfe'nin idaresi tekrar Emevîlerin eline geçmiştir (72/691). Abdülmelik buraya önce Katan b. Abdullah'ı (ö. ?) atamış, daha sonra onu azlederek yerine kardeşi Bişr b. Mervân'ı (ö. 75/694) atamıştır (71/690).⁷⁷ Bişr vefat edince Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî (ö. 95/714) göreve getirilmiştir (75/694).⁷⁸ 20 yıl boyunca Kûfe'de valilik yapan Haccâc'ın ölümü üzerine Yezîd b. Ebi Müslim dört ay 95 (714),⁷⁹ Yezîd b. Mühelleb 96-99 (714-717),⁸⁰ Abdulhamid b. Abdurrahman 99-102 (717-720)⁸¹ Mesleme b. Abdülmelik 102 (720),⁸² Ömer b. Hübeyre 103-105 (720-723),⁸³ Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî 105-120 (723-737),⁸⁴ Yûsuf b. Ömer es-

⁶⁷ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 5: 166; Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 3: 91-92.

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 59.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 89.

⁷⁰ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 5: 300.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 108; Hayruddîn b. Mahmûd Zirîklî, *el-'Alâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 3: 312.

⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 113.

⁷³ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 5: 348.

⁷⁴ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 5: 529; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 236-237.

⁷⁵ Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümemi ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992), 6: 41; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3: 198.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 290.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 383.

⁷⁸ Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-islâm ve vefeyâtu meşâhiri ve'l-'alâm*, thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 5: 319-320.

⁷⁹ Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 65: 390.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4: 72; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 65: 390.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4: 100.

⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4: 230.

⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4: 150.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4: 162, 247.

Sekafî 120-126 (737-743),⁸⁵ Mansûr b. Cumhûr 126 (743)⁸⁶, Abdullah b. Ömer b. Abdilazîz 126 (743)⁸⁷ yıllarında valilik yapmışlardır. Kûfe'ye Emevîlerin son Irak valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre 126-132 (743-749)⁸⁸ yıllarında valilik yapmıştır. Kûfe 132 (749) yılında Abbâsîlerin eline geçmiş,⁸⁹ ilk Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbâs (ö. 136/754) buraya kardeşinin oğlu İsâ b. Musa b. Muhammed'i (ö. 167/783) vali olarak atamıştır.⁹⁰ Dımaşk'ı başkent olarak kullanmak istemeyen Abbâsîler, devletin merkezini buraya taşımış ve yeni bir merkez (Bağdat) inşa edene kadar yirmi yıl burayı kullanmışlardır.⁹¹ Halife Mansûr (ö. 158/775), İsâ b. Musa'yı 147 (765)'te azledip yerine Muhammed b. Süleyman b. Ali'yi getirmiş,⁹² 155 (772) yılında da Muhammed'in yerine Amr b. Züheyr ed-Dabbî'yi getirmiştir.⁹³ Halife Mehdî (ö. 169/785), Kûfe'ye İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî (159/776),⁹⁴ Ravh b. Hâtim (160/777)⁹⁵ ve Hâşim b. Sa'îd'i (166/783)⁹⁶ vali olarak görevlendirmiş, Halife Musa el-Hâdî (ö. 170/786) ise Musa b. İsâ'yı (169/785)⁹⁷ görevlendirmiştir. Hârun er-Reşîd (ö. 193/809) hilafeti süresince (170-193/786-809) Musa b. İsâ, Muhammed b. İbrahim, Ubeydullah b. Muhammed b. İbrahim, Yakub b. Ebi Cafer, Musa b. İsa (yeniden), Abbâs b. İsa b. Musa, İshâk b. es-Sabbâh, Cafer b. Ebi Cafer vd. vali olarak görevlendirmiştir.⁹⁸

Görüldüğü üzere Kûfe ilk kurulduğu zamandan itibaren siyasi istikrarsızlık sayılabilecek çok sayıda idari değişikliklere meydan olmuştur. Daha Hz. Ömer döneminde kuruluşunun ilk altı yılında hepsi de meşhur sahâbî olan dört vali değiştirilmiş, beşinci değişikliğe de halifenin vefatı üzerine imkân bulunamamıştır. Bu durum sonraki halifeler zamanında da devam etmiştir.

3.5. Halk Hareketleri ve İsyânlar

Yukarıda zikredildiği üzere Kûfeliler, daha şehrin kuruluşunun ilk yıllarında memnun kalmadıkları valilerin değiştirilmeleri için sürekli halifelere talep götürmüşlerdi. Bununla birlikte Hz. Osman zamanında Mâlik el-Eşter'in liderliğinde vali Sa'îd b. el-'Âs'ın şehre sokulmaması, Mısır valisi Abdullah b. Sa'd'ın (ö. 36/656-57) görevden alınması için Mısırlılara destek verilmesi gibi ufak çaplı

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4: 254.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4: 311.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4: 316.

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4: 315.

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4: 396-397.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5: 34.

⁹¹ Karl Wilhelm Zetterstéen, "Kûfe", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966), 6: 6: 966.

⁹² Ebu Amr Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-'Ömerî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1397), 423; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülâk*, 8: 25; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5: 151-152.

⁹³ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 432; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5: 185; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10: 113.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5: 212.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5: 216.

⁹⁶ Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülâk*, 8: 163; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5: 245.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5: 264.

⁹⁸ Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülâk*, 8: 346; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5: 390.

hareketlere de başvurmuşlardı.⁹⁹ Bu tarihlerden sonra, daha da ileri giderek Mâlik el-Eşter'in liderliğinde bir grubun Hz. Osman'ın görevden alınması için başlatılan harekete dâhil olmuşlardı.¹⁰⁰

Sıffin savaşında tahkîm olayını kabul etmesinden dolayı Temîm kabilesi başta olmak üzere on bin kişiye yakın Kûfeli, Hz. Ali'nin ordusundan ayrıldı.¹⁰¹ Hz. Ali, Hâricî denilen bu gruba daha sonra sert bir şekilde müdahale etmişti (38/658).¹⁰² Yine Kûfeliler Hz. Ali'nin vefat etmesinden sonra Hz. Hasan'a biat ederek yanında olmuş, Mu'âviye'ye karşı savaşmak için ordu toplanılmasından bir müddet sonra ise yavaş yavaş saf değiştirerek Hz. Hasan'ın etrafını boş bırakmışlardı.¹⁰³ Hz. Hasan'ın yedi ay süren halifeliği¹⁰⁴ boyunca Kûfe'de çalkantılı günler geçirilmişti.

Hz. Hasan'ın hilafeti anlaşmalı bir şekilde Mu'âviye'ye devretmesinin ardından Ferve b. Nevfel bir grup ile birlikte Nehrevân'da bulunan Hâricîlerden ayrılıp Kûfe yakınlarındaki Nuhaile'ye gelerek Mu'âviye'ye karşı ayaklandı (41/661). Ancak Mu'âviye Şamdan bir ordu göndererek bu isyanı sert bir şekilde bastırdı.¹⁰⁵ Kûfe Hâricîleri, Mu'âviye'ye karşı Müstevrid b. Ullefe (ö. 43/663) liderliğinde ikinci kez ayaklandılar. Bu isyan da Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be tarafından sert bir şekilde bastırıldı (43/663).¹⁰⁶ Bu tarihlerden sonra Kûfe, Mu'âviye'nin yönetim stratejisini değiştirene kadar uzun bir müddet sakin kalmıştır. Mu'âviye, ilerleyen yıllarda valilerinden Kûfe'de Cuma hutbelerinde Hz. Ali'ye ve taraftarlarına sebbetmelerini istemesi üzerine Muğîre b. Şu'be bunu yapmış;¹⁰⁷ bunun akabinde Hucr b. Adîy (ö. 51/671) öncülüğünde ilk Şi'î muhalif hareketi olarak nitelendirilen¹⁰⁸ dar kapsamlı bir ayaklanma ortaya çıkmıştır. Ancak bu olay Hucr ve arkadaşlarının öldürülmesiyle kapanmıştır.¹⁰⁹ Mu'âviye döneminin sonlarında (58/677) Hâricîler Hayyân b. Zabyân'a biat ederek savaşmak üzere isyan çıkarmaları ve Kûfe yakınlarındaki Bânikyâ'ya geçmeleri ile Kûfe yine hareketli günler yaşamıştır. Kûfe valisi İbn Ümmî'l-Hakem şiddetli bir şekilde bu isyanı bastırılmış ve onların hepsini öldürmüştür.¹¹⁰

Mu'âviye'nin veliaht olarak tayin ettiği Yezîd'in hilafet makamına oturması ile birlikte Kûfe'de yeniden huzursuzluklar başlamış, Kûfeliler Hz. Hüseyin'in buraya gelip halifeliğini ilan etmesi için mektuplar yazmışlardır. Hz. Hüseyin bu kadar yoğun bir davete kayıtsız kalamayarak önden

⁹⁹ Kahraman, *Kûfe'de Hadis İlk Üç Asır*, 22-23.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 528-529.

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 673, 678.

¹⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2: 690-694.

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 8.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 7.

¹⁰⁵ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 5: 166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 9.

¹⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümemi ve'l-mülûk*, 5: 195; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 20, 26.

¹⁰⁷ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 5: 253-254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 69-70.

¹⁰⁸ Hasan Onat, *Emevîler Devri Şiî hareketleri ve Günümüz Şiîliği* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 43-47.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 81.

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 108; Fığlalı, "Hâricîler", 16: 170.

amcasının oğlu Müslim b. Akîl'i (ö. 60/680) göndermiş, binlerce Kûfeli ona biat etmiştir.¹¹¹ Durumdan haberdar olan Yezîd, Kûfe valisi olan Ubeydullah b. Ziyâd'a talimatname göndererek, Müslim'in öldürülmesini sağlamış (60/680) ve halkın Hz. Hüseyin'e destek vermesini engellemiştir.¹¹² Durumdan haberdar olmayan Hz. Hüseyin'in yola çıkıp, Kûfe yakınlarındaki Kerbelâ'da öldürülene kadar (61/681) geçen sürede şehirdeki huzursuzluk devam etmiştir. Aslında Hz. Hüseyin'in bu şekilde önce davet edilip sonra tâbir-i câizse ölüme terkedilmesi halkta büyük bir pişmanlık duygusunun oluşmasını sağlamış, daha sonra Tevvâbûn adı verilen büyük çaplı bir isyan hareketinin hazırlıkları Yezîd'in ölümüne (64/683) kadar gizliden gizliye devam etmiştir.¹¹³ Yezîd ölünce Kûfeliler Emevî valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın vekilini şehirden göndermiş ve hilafetini ilan etmiş olan Abdullah b. Zübeyr'in idaresini kabul etmişlerdir (64/683).¹¹⁴ Bu arada Süleyman b. Surad başkanlığındaki Tevvâbûn hareketi¹¹⁵ hazırlıklarını tamamlamış ve Emevî yönetiminden intikam almak üzere Kûfe merkezli isyan başlatmıştır. İsyân bir müddet sonra (65/684) Emevî valisi Ubeydullah'ın gönderdiği kuvvetler ile bastırılmış, Süleyman ve adamları öldürülmüştür.¹¹⁶

Tevvâbûn hareketi ile aynı tarihlerde başlayan Muhtar es-Sekafî (ö.67/687) olayı da Kûfe'yi bir hayli meşgul eden halk hareketlerinden birisidir. Zira Muhtar da Hz. Hüseyin'in intikamını alma hedefinde olduğunu; bu konuda Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye (ö. 81/700) tarafından vazifelendirildiğini söylemiş¹¹⁷ ve bu hareket neredeyse iki yıl sürmüştür. Muhtar, Kûfe'de 66/685 yılında isyan başlatarak Abdullah b. Zübeyr'in valisini şehirden göndermiş,¹¹⁸ kendisiyle hareket eden Hz. Ali'nin meşhur komutanlarından Mâlik el-Eşter'in oğlu İbrahim b. Eşter (ö. 72-691), Emevîlerin valisi olan Ubeydullah b. Ziyad komutasındaki orduyu yenmiş (67/686), Ubeydullah ve maiyetindeki kişiler öldürülmüştür.¹¹⁹ Bu arada Kûfe'de Muhtar aleyhine de bir isyan çıkmış, bu isyan İbrahim tarafından bastırılmıştır.¹²⁰ Daha sonra Muhtar, Abdullah b. Zübeyr'in görevlendirdiği kardeşi Musab b. Zübeyr tarafından Harûra'da öldürülmüş ve böylelikle Kûfe tekrar Abdullah b. Zübeyr'in yönetimine girmiştir.¹²¹ 72 (691) yılında Abdulmelik b. Mervân ve Musab b. Zübeyr arasında cereyan

¹¹¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 231; Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, thk. Cemâluddîn eş-Şeyâl (Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kutubi'l-Arabî, 1960), 235; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 135.

¹¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümemi ve'l-mülûk*, 5: 328-329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 135.

¹¹³ Onat, *Emevîler Devri Şii hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, 76.

¹¹⁴ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 5: 529; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 236-237.

¹¹⁵ Geniş bilgi için bkz. İsmail Yiğit, "Tevvâbîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 49-50.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 262-268.

¹¹⁷ Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 289.

¹¹⁸ Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 291-292.

¹¹⁹ Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 329-330.

¹²⁰ Hasan Onat, "İbrâhim b. Eşter", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 301.

¹²¹ Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 306-308.

eden Deyrûlcâselik Savaşı sonucunda Kûfe bu sefer Emevîler'in hâkimiyetine alınmıştır.¹²² Bu tarihten sonra Hâricî isyanları yine başlamış ve bunlarla savaşlar devam etmiştir.¹²³ Özellikle 76 (695) yılında Musul'dan başlayıp Kûfe içlerine kadar dayanan Şebîb b. Yezîd liderliğindeki Hâricî isyan hareketi ciddi çatışmalara sahne olmuştur.¹²⁴ 80 (699) yılında Haccâc'a isyan eden ünlü komutanı Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as (ö. 85/704), Haccâc'ın zalimane politikalarından istifade ederek Kûfeli ulema ve eşrâfın desteğini almayı başarmış, şiddetli çarpışmalar neticesinde 82 (701)'de Kûfe'yi almıştır. Ancak birkaç ay sonra Haccâc ile yaptığı Deyrûlcemâcim Savaşı'nı kaybedince buradan çekilmek zorunda kalmıştır.¹²⁵

100 (719) yılında Şevzeb (ö. 101/720) adında yeni ve küçük çaplı bir Hâricî ayaklanması başlamış, bu hareket daha sonra oldukça güçlenmişse de 101 (720) yılında bastırılmıştır.¹²⁶ Bundan sonra Kûfe'de uzun bir müddet sükûnet vaki olmuştur. Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali, 122 (739) yılında bir isyan başlatmış, ancak bu isyan kısa sürede onun öldürülmesi ile bastırılmıştır.¹²⁷ 127 (745) yılında Hâricîler tekrar sahneye çıkarak Kûfe'yi ele geçirmişlerdir. Öyle ki halife Mervân ancak iki yıl sonra burayı geri alabilmiştir.¹²⁸ Zaten kısa bir müddet sonra 100 (718) yılından beri gizlice faaliyetlerini burada yürüten Abbâsîler'in isyanı 132 (749)'da patlak vermiş, Abbâsîler kısa sürede şehre hâkim olmuşlardır.¹²⁹ Abbâsîler, yirmi yıl sonra Bağdat şehrini kurmuş ve yönetimin merkezini oraya taşımışlardır. Bundan sonra Kûfe yönetimin merkezi olma durumunu kaybedince uzun bir süre sakin kalmıştır. Ancak Abbâsîlerin iktidara gelmesinden önce Hz. Ali'nin soyundan gelen Muhammed b. Abdullah el-Mehdî en-Nefsüzzekiyye (ö. 145/763), 126 (744) yılından itibaren halktan imam olarak biat almaya başlamış, birkaç yıl boyunca taraftar toplayarak Abbâsîler yerine Ali evlatlarının halifelige layık olduğunu iddia etmiş 145 (762) yılında devletin birçok yerinde ayaklanma başlatmıştır. Bu arada kardeşi İbrahim b. Abdullah (ö. 145/763) da eş zamanlı olarak Basra'da isyan etmiştir. Kûfe'de Ebû Hanîfe, Medîne'de İmam Mâlik gibi ilim adamları hilafetin Abbâsîler'den ziyade Ali evlatlarının hakkı olduğunu

¹²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 377-388; İrfan Aycan, "Mus'ab b. Zübeyr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 227.

¹²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 393-396.

¹²⁴ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 274-275; K. V. Zetterstéén - C. F. Robinson, "Şhabîb b. Yazîd", *The Encyclopedia of Islam. New Edition* (Leiden: Brill, 1995), 9: 164; Giorgio Levi Della Vida, "Hâricîler", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966), 5/1: 234.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 493-497; Hakkı Dursun Yıldız, "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 33.

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4: 102, 121-123; Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 6: 555, 576-577.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4: 266-268.

¹²⁸ Zetterstéén, "Kûfe", 6: 966.

¹²⁹ Zetterstéén, "Kûfe", 6: 966.

belirterek bu hareketi desteklemişlerdir.¹³⁰ İki buçuk ay kadar sonra Muhammed b. Abdullah Medîne’de,¹³¹ İbrahim ise Kûfe yakınlarındaki savaşta öldürülmüştür.¹³²

en-Nefsüzzekiyye isyanından sonra uzun bir süre Kûfe’de geniş kitleli halk hareketi görülmemiştir. Ancak Şîler Abbâsî halifeleri Emin ile Me’mûn arasındaki şiddetli mücadeleden istifade ederek yeni bir ayaklanma hazırlığına başlamışlardır. 199 (815) yılında İbn Tabâtabâ (ö. 199/815) Kûfe’ye gelerek Ebü’s-Serâyâ es-Serî b. Mansûr (ö. 200/816) ile ittifak yaparak halifelliğini ilan etmiş, merkezi yönetimin valisini Kûfe’den çıkararak şehre hâkim olmuştur. Ancak bu ikili arasında ihtilaf baş gösterince Ebü’s-Serâyâ, İbn Tabâtabâ’yı zehirleterek hareketi tek başına yürütmüş, Basra’ya da hâkim olmayı başarmış, ancak daha fazla merkezi devletin güçlerine dayanamamış ve 200 (816) yılında Kûfe de öldürülmüştür.¹³³

Bu muhtasar bilgiler neticesinde kuruluşundan ikinci yüzyılın ortalarına kadar Kûfe’nin hareketli günler yaşadığı, farklı grupların itikadi ve siyasi sebeplerden kaynaklanan isyanlarının çokça defa gerçekleştiği, Kûfe’deki yönetiminin neredeyse her yıl el değiştirdiği görülmektedir.

3.6. Baskı ve Zulümler

Enevî ve Abbâsî halifelerinden bazılarının zamanında baskıların yaşandığı hatta bunların bazısının zulme vardığı bilinmektedir. Bu baskı ve zulüm politikalarının elbette farklı gerekçeleri vardır. Ancak bunların en önemlisi muhalif hareketleri sindirme, ayaklanmaları önleme ve iktidarın tesis edilmesidir. Kûfe özelinde devam edecek olursak; Mu’âviye’nin, buradaki Hz. Ali taraftarlığını baskılamak ve onun haklılığını kabul edip davasını sürdürenleri sindirmek üzere görevlendirdiği valisi Muğîre b. Şu’be’ye söyledikleri dikkat çekicidir:

“Ali’ye küfretmeyi ve onu kötülemeyi asla bırakma! Osman’a rahmet dileyip onun için istiğfar et! Ali’nin ashabını kötüleyip, kusurlarını dile getir! Osman’ın taraftarlarını öv, Ali’ninkileri ise yer!”¹³⁴

Şüphesiz Muğîre bu direktifleri yerine getirmiş, dokuz sene boyunca yürüttüğü görevinde Hz. Ali taraftarlarına ve Hâricîlere göz açtırmamıştır. Öyle ki Hâricîlerden birkaç kişi bir araya gelse Muğîre onları tutuklatmıştır.¹³⁵ Ondan sonra gelen Ziyâd, Mu’âviye tarafından çizilen bu politikayı

¹³⁰ Ali b. el-Hüseyn Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Makâtülü't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5: 111; Mustafa Öz, “Muhammed b. Abdullah el-Mehdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 490.

¹³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5: 109-128; Öz, “Muhammed b. Abdullah el-Mehdî”, 30: 489-490.

¹³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5: 135-143; Mustafa Öz, “İbrahim b. Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 283-284.

¹³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5: 464-470; Mustafa Öz, “İbn Tabâtabâ, Ebu Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 383-384; Ali Öngül, “Ebü's-Serâyâ eş-Şeybânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 342-343.

¹³⁴ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, thk. Süheyl ez-Zekkâr ve Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 5: 243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 69.

¹³⁵ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 5: 169.

devam ettirmiş; vali olunca yaptığı ilk konuşmada Hz. Osman'ı ve taraftarlarını övmüş, onu öldürenleri ise lanetlemiştir.¹³⁶ Ziyâd aslında böyle yapmakla Kûfe'deki Hz. Ali taraftarlarını işaret ediyor ve onları örtülü bir şekilde lanetliyordu.¹³⁷ Ziyâd, daha sonra halktan zaman zaman Ali'ye lanet etmeleri ve ondan beri olduklarını ikrar etmelerini sağlamıştır.¹³⁸ Ziyâd'dan sonra vali olan Dahhâk'ın, Kûfe'nin meşhûr kadısı Kâdî Şüreyh'e (ö. 80/699) Hz. Ali'ye sövmesini dayatması¹³⁹ bu politikanın devam ettiğini göstermektedir. Kûfe'nin bir süre el değiştirmesinden sonra vali olarak gelen Haccâc ise zulüm ve baskıda doruğa çıkmıştır. Abdülmelik b. Mervân tarafından atanan ve yirmi yıl boyunca bu göreve devam eden (75/694-95/714) zalim lakaplı Haccâc'ın, göreve gelir gelmez Kûfe'ye adeta baskın yaparcasına girerek mescitte yaptığı tehditler içeren meşhur konuşması¹⁴⁰ burada uygulayacağı zâlimâne politikası hakkında bize ipucu vermektedir. Haccâc, Emevîler'in muhaliflerine çok sert ve acımasız davranmıştır. Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) ve Sehl b. Sa'd (ö. 88-91/706-709) gibi sahâbîleri dahi aşağılamış, Hz. Osman'a yardım etmedikleri ve onun ölümüne sebep oldukları suçlamasıyla; Enes ve Sehl'in boynuna, Câbir'in de eline damga vurmuştur. Ayaklanmacılara yardım ettiğini söyleyerek Enes'in bütün mallarına el koymuş,¹⁴¹ binlerce kişiyi öldürmüştü, kendisine yeminle biat ettirmiş, yeminlerinden dönenlere mürted muamelesi yapmıştır.¹⁴² Abdurrahmân b. Ebî Leylâ'yı (ö. 83/702) falakaya yatırıp; Hz. Ali, Abdullah b. Zübeyr ve Muhtar es-Sekafî'ye lanet ettirmiştir.¹⁴³

Uyguladığı zulümlerden bunalan başta âlimler olmak üzere birçok kişi, ona karşı ortaya çıkan İbnu'l-Eş'as hareketine destek vermişlerdir. Ancak Haccâc, İbnu'l-Eş'as'ı öldürüp bu ayaklanmayı bastırınca, ona destek verenlerin çoğunu öldürmüştü, kaçanların da arkasına düşmüştü.¹⁴⁴ Bu yüzden Kûfe'de kendisiyle ters düşen ünlü tefsir ve hadis âlimi Sa'd b. Cübeyr'i (ö. 94/713)¹⁴⁵ tam on iki sene boyunca takip ettirmiş, en sonunda sığındığı Mekke'de yakalatarak yanına getirtmiş ve onu öldürmüştü.¹⁴⁶ Hz. Osman, Ali ve Abdullah b. Mes'ûd gibilerinden rivâyette bulunan doksan yaşındaki

¹³⁶ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 5: 255-256.

¹³⁷ Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, 215.

¹³⁸ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, 5: 275.

¹³⁹ Şüreyh bu olayda Dahhâk'ın Hz. Ali'ye sövme isteğini reddedip, mantiki izahta bulunarak onu yatıştırmıştır. Ebu Bekir Muhammed b. Halef Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, thk. Abdulaziz Mustafa el-Merâğî (Beyrut: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1947), 2: 214.

¹⁴⁰ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 6: 202-203; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3: 420-421.

¹⁴¹ İbrahim Canan, "Enes b. Mâlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11: 234.

¹⁴² İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf b. Matar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14: 428.

¹⁴³ İbn Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, 8: 232.

¹⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 48-49.

¹⁴⁵ Terceme-i hâli için bkz. İbn Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, 8: 374-386; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4: 321-343.

¹⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 96.

Kümeyl b. Ziyâd'ı da öldürtmüştür.¹⁴⁷ Meşhur muhaddis Şa'bî (ö. 104/722)¹⁴⁸ de ondan dokuz ay boyunca kaçmıştır.¹⁴⁹

Zehebî'nin (ö. 748/1348) zâlim, cabbâr, nâsîbî, habîs, çokça kan döken... şeklinde tanıttığı¹⁵⁰ Haccâc'ın zulümlerinden bıkan insanlar, onun ölümüne çokça sevinmişlerdir. Öyle ki Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725) Allah'a şükretmiş, Hasan-ı Basrî, "Allah'ım, onu ortadan kaldırdığın gibi sünnetini de kaldır" diye dua etmiş ve şükür secdesi yapmış, İbrâhim en-Nehâf' sevincinden ağlamıştır.¹⁵¹

Bu durum, aynı endişelerden dolayı Emevîlerin sonu ile Abbâsîler devrinin başlangıcında da görülmektedir. Nitekim Kûfeli bir âlim olan Ebu Hanîfe'nin hayatında bunun ipuçlarını görebiliriz. Ebû Hanîfe, Kûfe merkezli Zeyd b. Ali isyanını maddi ve manevi olarak desteklemişti. Kısa bir süre sonra burada Hâricîler de isyan çıkarıp, şehri teslim alınca son Emevî halifesi II. Mervân, ılımlı bir politika geliştirerek halkı kendi safında tutmak amacıyla birçok âlimi devlet hizmetine aldı. Bu çerçevede Ebû Hanîfe'ye de Kûfe kadılığı veya beytûlmâl emniyeti teklif edilmişti. O bunu reddedince hapse atıldı ve dövüldü. Hasta olduğu ve kendisine zaman tanınması için bir müddet hapisten çıkarılınca, Mekke'ye kaçtı ve hilâfet Abbâsîler'e intikal edinceye kadar orada kaldı.¹⁵² Abbâsîler başa gelince Kûfe'ye dönerek arkadaşlarıyla birlikte Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'a biat etti.¹⁵³ Abbâsîler ilk başlarda Hz. Ali evladı ile hareket etmekteyken daha sonra onlara ihanet edip; teker teker onların ileri gelenlerini ortadan kaldırmaya başlayınca, ortaya çıkan en-Nefsüzzekiyye isyanına, hilafetin Ali evlatlarının hakkı olduğunu belirterek destek verdi.¹⁵⁴ Bu isyan bastırıldıktan sonra da Abbâsî hilâfetine karşı tavrını açıkça sürdürmüştür. Halife Mansûr'un komutanlarını dahi ihtilâlcilere karşı savaşmaktan vazgeçirmeye çalışmıştır. Halife Mansûr, kendi yanına çekmek veya bağlılığını denemek amacıyla yeni kurulan Bağdat şehrinin kadılığını ona teklif etmiştir. Bu teklifi kabul etmeyince, yetmiş yaşında olmasına rağmen Bağdat'ta hapse atılmış, işkenceye maruz kalmıştır.¹⁵⁵ 150 (767) yılında Bağdat'ta vefat eden Ebû Hanîfe'nin işkence ve zehirlenme sonucunda hapisten cenazesinin çıktığı söylenilmektedir.¹⁵⁶

¹⁴⁷ İbn Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, 8: 299; Terceme-i hâli için bkz. Yûsuf b. Abdîrahmân Ebu'l-Haccâc el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 24: 218-223.

¹⁴⁸ Terceme-i hâli için bkz. İbn Sa'd, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, 8: 365-374.

¹⁴⁹ M. Yaşar Kandemir, "Şa'bî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 217.

¹⁵⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4: 343.

¹⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 138.

¹⁵² Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, t.y.), 10: 133.

¹⁵³ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", 10: 133.

¹⁵⁴ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *Makâtülü't-Tâlibiyyîn*, 310; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5: 111; Öz, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", 30: 490.

¹⁵⁵ Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", 10: 133; Ayrıca bkz. Muhammed Ebu Zehra, *Ebu Hanife*, trc. Osman Keskiöğlü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 53-70.

¹⁵⁶ Halim Sâbit Şibay, "Ebû Hanife", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, t.y.), 4: 25.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Görüldüğü üzere Kûfe'de siyâsî, idârî, itikâdî ve mezhepsel ihtilaflar neticesinde çokça kriz ortaya çıkmıştır. Bu krizler, zulüm ve baskıları beraberinde getirmiştir. Böylesi bir ortamda muhaddislerin kendilerini korumaya almaları tabii bir neticedir. Yani taraf olmadan ilmî çalışmaların devam ettirilmesinin istenmesi normal bir durum olsa gerektir. Bu da isnâdı bozan bazı uygulamalara yol açmıştır. Nitekim bazı râvîler siyâsî ve ideolojik baskılardan dolayı hadisi öğrendiği sahâbînin ismini vermekten çekiniyorlar,¹⁵⁷ rivâyeti aldıkları sahâbînin ismini atlayıp direk Hz. Peygamber'den rivâyet ediyorlardı. Çokça mürsel rivâyeti olan Hasan el-Basrî ile talebesi Yunus b. 'Ubeyd (ö. 139/756) arasında geçen diyalog bunu açık bir şekilde gözler önüne sermektedir:

Yunus b. Ubeyd, Hasan el-Basrî'ye "Rasûlullâh (s.a.s.)'e ulaşmadığın halde niçin 'Kâle Rasûlullâh' diye nakilde bulunuyorsun" diye sorunca, o da şu cevabı vermiştir: "Ey kardeşimin oğlu, bu soruyu bana şimdiye kadar senden başka soran olmadı. Bana yakınlığın olmasaydı cevaplamazdım. Gördüğün gibi şunun (Haccâc'ın) zamanında Ali'den aldığım hadislerde onun adını söyleyemiyorum."¹⁵⁸

Kûfe, Basra'da bu diyalogun ortaya çıkmasına sebep olan ortamdaki daha fazlasına ev sahipliği yapıyordu. Çünkü burası Basra'ya oranla daha kozmopolit bir yapıya sahipti. Ayrıca idârî ve siyâsî istikrar problemleri daha fazlaydı ve de başlangıcından günümüze İslâm dünyasını oldukça meşgul eden iki büyük mezhebin (Şîa' ve Hâricilik) doğduğu yer idi.

İsnâdın ilk zamanlarda Kûfe'de iyice yerleşmemesinin sebeplerinden biri belki de en önemlisi baştan beri dile getirdiğimiz bu hususlardır. Nihayetinde belki de bu gerçekliği gören Ebû Hanîfe, mürsel hadisleri delil olarak kullanmış ve bunu bir sorun olarak algılamamıştır. Buna göre mezkûr gerekçelerle tedlis yapan râvîler de cerh edilmemiş ve rivâyetlerinin tamamı reddedilmemiştir. Sonuç olarak; zikredilen bu özel şartlarından dolayı Kûfeli bazı hadis râvîlerinin isnâdı bozan irsâl ve tedlîs problemlerinin diğer bölgelere oranla fazla olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁵⁷ Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, 80.

¹⁵⁸ Muhammed Cemâluddîn Kâsimî, *Kavâ'idü't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 142-143.

Kaynaklar

- Alâî, Salahuddîn Ebî Sa'îd b. Halîl. *Câmi'u't-tahsil fi ahkâmî'l-merâsîl*. Thk. Hamdî Abdulmecîd es-Seleffî. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 2005.
- Ali b. el-Medînî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. Thk. Ebu Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kâhire: el-Fâruku'l-Hadîse, 2005.
- Arslantaş, Nuh. *Emevîler Döneminde Yahudiler*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005.
- Avcı, Casim. "Kûfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 339-342. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Avcı, Casim. "Medâin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 289-291. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aycan, İrfan. "Haccâc b. Yûsuf b. Matar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 427-428. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Aycan, İrfan. "Mus'ab b. Zübeyr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 227. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbu'l-eşraf*. Thk. Süheyl ez-Zekkâr - ve Riyâd ez-Ziriklî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Canan, İbrahim. "Enes b. Mâlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Dârîmî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman. *Sünen*. Thk. 'Imadu't-Tayyâr - ve 'Izzuddîn Dali. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2017.
- Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud. *Ahbârü't-tivâl*. Thk. Cemâluddîn eş-Şeyâl. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabî, 1960.
- Ebu Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as. *Risâletü Ebî Dâvud ilâ ehl-i Mekke*. Thk. Muhammed Lütfî es-Sabbâğ. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Ebu Hanife*. Trc. Osman Keskiöğlü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslâm'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*. Trc. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin. İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.
- Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî. *Esâsu'l-Belâğâ*. Thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Ali b. el-Hüseyn. *Makâtülü't-Tâlibiyyîn*. Thk. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.
- Efendioğlu, Mehmet. "Velîd b. Ukbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 35-36. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Fayda, Mustafa. "Celûlâ Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 272-273. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1993.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh. *Ma'rifetu 'ulumi'l-hadîs*. Thk. Ma'zem Huseyn. Beyrut: Dâru İhyâi'l-'Ulûm, 1998.

- Halîfe b. Hayyât, Ebu Amr. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. Thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1397.
- Hasan, Hasan İbrahim. *İslâm Tarihi*. Trc. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Alî Ebû Bekr. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. Thk. Ebû İshâk İbrahim b. Mustafa. Mısır: Mektebetü İbni Abbâs, 2002.
- İbn 'Adiy, Ebû Ahmed Abdullah. *el-Kâmil fî du'efâi'r-ricâl*. Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - ve Ali Muhammed Muavved. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen. *Târîhu medîneti Dimaşk*. Thk. Amr b. Ğarâme el-Ömerî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebî Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cerh ve't-Ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Nüzhetu'n-nazar fî tadvîhi nuhbeti'l-fiker*. Thk. Nûruddîn 'Itr. Dimaşk: Matba'atu's-Sabâh, 2000.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Dâru'l-Fikr, 1986.
- İbn Manzûr, Cemaluddîn Muhammed. *Lisânü'l-'Arab*. 3. Baskı., 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414.
- İbn Sa'd, Muhammed. *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*. Thk. Ali Muhammed Ömer. Kâhire: Mektebetü'l-Üsre, 2002.
- İbnu'l-Esîr el-Cezerî, Ebû's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed İbnu'l-Esîr el-Cezerî. *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*. Thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Avîda. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.
- İbnu's-Salâh, Osman b. Abdurrahman. *'Ulûmu'l-hadîs*. Thk. Nûruddîn 'Itr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fî târihi'l-ümemi ve'l-mülûk*. Thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. el-Esîr el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. Thk. Ömer Abdusselaâm Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- Kahraman, Hüseyin. *Kûfe'de Hadis İlk Üç Asır*. Bursa: Emin Yayınları, 2006.
- Kandemir, M. Yaşar. "Şa'bi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 217-218. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Kâsimî, Muhammed Cemâluddîn. *Kavâ'idü't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Kubat, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2017.
- Kudât, Şeref Mahmûd Muhammed Selmân. *Medresetü'l-hadîs fî'l-Kûfe*. Doktora Tezi, el-Ezher Üniversitesi, 1980.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Levi Della Vida, Giorgio. "Hâricîler". *İslam Ansiklopedisi*. 5/1: 232-237. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahmân Ebu'l-Haccâc. *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh*. Thk. Yâsir Hasen - 'Izzuddîn Dali - ve 'Imadu't-Tayyâr. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2016.
- Onat, Hasan. *Emevîler Devri Şii hareketleri ve Günümüz Şiiliği*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

- Onat, Hasan. "İbrâhim b. Eşter". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 301. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Öngül, Ali. "Ebû's-Serâyâ eş-Şeybânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 342-343. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa. "İbn Tabâtabâ, Ebu Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 383-384. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Öz, Mustafa. "İbrahim b. Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 283-284. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Öz, Mustafa. "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 489-490. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Özdemir, Veysel. *Tedlis Değerlendirmelerinde Usul*. Ankara: İlahiyat, 2014.
- Özsoy, Abdulvahap. *Hadis Tenkidi Sahâbe ve Tâbiûn Dönemi*. İstanbul: Beka Yayınları, 2016.
- Polat, Selahattin. *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Râmehurmûzî, Hasen b. Abdірrahmân. *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî'*. Thk. Muhammed Accâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1971.
- Sem'ânî, Abdulkerîm b. Muhammed. *Edebü'l-ımlâ ve'l-istımlâ*. Thk. Max Weisweiller. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1981.
- Söylemez, Mahfuz. *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu, 2015.
- Şıbay, Halim Sâbit. "Ebû Hanîfe". *İslam Ansiklopedisi*. 4: 20-28. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, t.y.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387.
- Uzunpostalcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 131-138. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, t.y.
- Vekî', Ebu Bekir Muhammed b. Halef. *Ahbâru'l-kudât*. Thk. Abdulaziz Mustafa el-Merâğî. Beyrut: el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1947.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yazıcı, Tahsin. "Hulvân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 345-346. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yiğit, İsmail. "Tevvâbîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 49-50. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yücesoy, Hayrettin. "Kâdisiye Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-islâm ve vefeyâtu meşâhîri ve'l-'alâm*. Thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
- Zetterstéén, K. V. - Robinson, C. F. "Shabîb b. Yazîd". *The Encyclopedia of Islam. New Edition*. 9: 164-165. Leiden: Brill, 1995.
- Zetterstéén, Karl Vilhelm. "Kûfe". *İslam Ansiklopedisi*. 6: 964-967. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.

Zetterstéen, Karl Vilhelm. "Sa'd b. Abi Vakkâs". *İslam Ansiklopedisi*. 18-20. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, t.y.

Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd. *el-'Alâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.